

Србољуб Д. Пеовић,

Институт за европске студије, Београд

ПИСЦИ ИЗ ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА О СРБИЈИ ТОКОМ 19. ВЕКА

Апстракт: Када се истражује културни трансфер између Европе и Србије током 19. века историјски извори обично су европског порекла. Трансфер је истраживан искључиво кроз такве изворе. Изостављење извора османског порекла поставља питање да ли ови извори могу потенцијално да се користе да прошире обим информација доступан истраживачима. У овом чланку проучио сам три османска наративна извора који су идентификовани као потенцијално корисни, у овом погледу. Намера ми је да, указујући на конкретне примере културног трансфера, покажем да ли ови извори имају вредност за даље истраживање културног трансфера. Закључак је да би ови извори могли да садрже одређене корисне информације (мада ограничене) за истраживање културног трансфера.

Кључне речи: културни трансфер, Белгради Рашид, Мелек Ханум, Ахмет Ихсан, Османско царство, Србија

Истраживање османских наративних извора о Србији 19. века и њиховог потенцијалног доприноса за боље разумевање културног трансфера на релацији *Европа – Србија* унеколико је сложено. Вероватно прва и највећа препрека томе јесте скромни за сада познати фонд османске наративне грађе 19. века на тему Србије и крајева насељених Србима уопште, како су неки истакнути истраживачи Балканског полуострва и османског писаног наслеђа овог периода већ и приметили.¹

При конципирању оваквог рада поставља се неколико методолошких питања. Прво је питање хронолошких граница. Имајући у виду да је Србија у фокусу овог рада, одлучили смо се за хронолошке границе између избијања Првог српског устанка 14. фебруара 1804. и формирања југословенске државе 1. децембра 1918. Промењене географских граница српске државе током 19. века, постављају питање географских оквира овог рада. Иако постоје узгредни помени крајева ван Србије у 19. веку, одлучили смо се за праћење историјских граница Србије. Ипак, ову одлуку умногоме чини лакшом

¹ Маријана Маринковић, „Србија прве половине XIX века у *Историји чудноватих догађаја у Београду и Србији* Рашида Београђанина и *Мемоару* Ибрахима Мансур-ефендије“, *Зборник Матице српске за историју*, No. 61–62 (2000), 179.

чињеница да готово сви османски извори који ће бити разматрани имају у фокусу град Београд (како због саме величине, положаја и значаја града, тако и због присутног муслиманског становништва до 1862).

Када се разматра културни трансфер између Европе и Србије, поставља се и питање да ли је Османско царство припада *Европи*, односно да ли треба разматрати трансфер културема за које се може претпоставити османско порекло између Османског царства и Србије у оквиру овог рада.² Иако је Османско царство према данашњој дефиницији Европе вековима контролисало делове *континента* и иако је престоница била – према овој дефиницији – део Европе, сматрамо да се оно не може укључити имајући у виду да ни европски ни османски извори овог периода нису доживљавали Османско царство као суштински *европско*.³

Ипак, то не значи да треба у потпуности занемарити османске наративне изворе по овом питању. Османски писци нису увек само прости путописци који успут бележе прилике и догађаје, они су често и локални становници који су веома упознати са прошлошћу простора Србије или животом у Београду и на које културни трансфер између Европе и српске државе директно утиче. Они су понекад и путници са добрим познавањем и *старинског* начина живота у Истанбулу и модерних прилика у Европи.

„Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији“ Рашид-бега Београђанина

Најобимније османско дело о Србији 19. века написао је Рашид-бег Београђанин (Belgradi Rašid Bey). За ово дело, штампано у штампарији Татијуса Дивитчијана у Цариграду 1874 под насловом *Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији (Tārīh-i Vak'a-i Hayretnümā-i Belgrād ve Šrbistān)*, сазнао је српски дипломата Алекса Пачић. Захваљујући тој информацији, а затим истраживачком и преводилачком раду Димитрија С. Чохацића, прва свеска *Историје чудноватих догађаја* преведена је на српски и објављена 1894.⁴ Друга свеска, коју Дими-

2 О појму културног трансфера видети: Michel Espagne, “La notion de transfert culturel”, *Revue Sciences/Lettres* 1 (2013), RL: <http://journals.openedition.org/rsl/219> (приступљено 25.12.2022)

3 Akram Fouad Khater, *Sources in the History of the Modern Middle East* (Boston: Wadsworth, 2011), 7–8.

4 Стојан Новаковић, „О овој књизи и о писцу њену“, у: *Рашид-бег историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, књига прва, прев. Д. С. Чохацић (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1894), стр. III.

трије С. Чохаџић није успео пронаћи у Цариграду, данас је доступна у транскрипцији са османског турског.⁵ Ово дело свакако није остало незапажено у досадашњим истраживањима.⁶

О Рашид-бегу Београђанину зна се релативно мало. У самом наведеном делу написао је да му је отац био смедеревски алај-бег Мустафа-бег, унук извесног Али-заима. Захваљујући подацима Ристе Бадемлића, који је прибрао сећања на Рашид-бега међу старијим београдским породицама, Стојан Новаковић је саставио биографску скицу о овом писцу. Према наведеним сећањима, Рашид-бег је по пореклу био из Босне, где је и живео део његове породице. Ипак, његово етничко порекло остало је непознато. Припадао је слоју највиђенијих муслимана у граду (*први уз пашу*). У богатом конаку имао је приватну библиотеку која је разграбљена у борбама унутар Београда 1862. Такође је уредио извесну џамијску библиотеку у граду и бавио се израдом карата.⁷ Између 1852. и 1858. Рашид-бег је служио у Босанском ејалету, да би се потом поново вратио у Београд. У вези са законским питањем читлука у Босанском ејалету он је 1860. позван у Цариград. Град је поново напустио током сукоба 1862, а 1863–4. био је активан поново у Босни. Након атентата на књаза Михаила Обреновића (10. јун 1868) Рашид-бег је коначно напустио родни град.⁸ Стојан Новаковић је претпоставио према неким њему познатим вестима да је Рашид-бег накратко служио у Тесалији. Према његовој претпоставци Рашид-бег је преминуо после 1882.⁹

У *Историји чудноватих догађаја* Рашид-бег је нагласио да ће дело бити троделно, међутим до сада трећа свеска није пронађена. Рукопис прве свеска, која се бави догађајима од избијања Првог српског устанка 1804. до 1849, није сачуван до данас. Рукопис другог тома, који садржи догађаје од 1848. до 1861, данас се чува у турској Националној библиотеци у Истанбулу. Уз два тома као додаци су штампани укупно пет фермана и један берат, а уз други је штампано и још једно дело Рашид-бегово под насловом *Поучна кратка историја*

5 *Ibid*, III-IV; Fatma Erten, *Vaq'a-i Hayretnümâ. Belgradi Râşid Paşa (Yüksek Lisans Tezi)* (İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1991).

6 Маринковић, *op. cit.*; Bojana D. Savić, *Could Have, Would Have, Should Have: Belgradi Raşid and the Rhetoric of Disillusionment and Resentment in his History of Strange Events* (Budapest: Central European University, Department of History, 2011); Selim Aslantaş, *Belgradi Raşid*, <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/tr/historian/belgradi-rasid> (приступљено 25.12.2022).

7 Новаковић, *op. cit.*, VI-VII.

8 Aslantaş, *op. cit.*

9 Новаковић, *op. cit.*, IX; Aslantaş, *op. cit.*

(*Tārīḥ-i İbretümā*), настало 1866/7. с тематиком османске предаје београдске и других тврђава у Србији, а чији се рукопис данас чува у Ататурковој библиотеци у Истанбулу.¹⁰ Ваља нагласити и да су дела Рашид-бегова послужила као извор Ахмед Цевдет-паши за писање деветог и последњег тома једног од најчувенијих и најобимнијих османских историографских радова, *Цевдетову историју* (*Tārīḥ-i Cevdet*).¹¹

Дело је писано у форми дијалога између два фиктивна јунака у Каиру, браће Акил-бега (‘Aqıl Beg) и Накил-бега (Nākil Beg), коме је Рашид-бег тобоже присуствовао као записничар. Први брат је, према књизи, напустио Београд 1825; други је управо стигао из Београда после догађаја 1867. Дијалогска форма је таква да Накил настоји кроз излагање догађаја одговорити на питања свог брата, описујући тако читаву историју *чудноватих догађаја* у наведеном периоду. Уз ове личности, у књизи фигурира још један Рашид-бег који, пун врлина, учествује у разним управним пословима у Београду и разним догађајима о којима се у књизи говори. Ово је, извесно, Рашид-бег Београђанин. Дистанцирање од свог правог идентитета му је вероватно помогло у томе да се кроз књигу истакне у што позитивнијем светлу, истовремено упућујући тешке оптужбе на рачун оних које је Стојан Новаковић окарактерисао као *противничку странку* београдских муслимана.¹²

Као што се може наслутити из самог наслова *Историје чудноватих догађаја*, дело се пре свега бави догађајном историјом. Ипак, дело није пуко набрајање догађаја из политичке или војне историје, већ садржи обиље успутних података који могу да пруже слику о друштвеним процесима унутар Београда, Србије, па и околних области, укључујући податке и о културном трансферу. Према сопственом сведочењу, Рашид-бег Београђанин је писао ово дело по сећању, будући да му је приватна библиотека наводно разграбљена. Стога дело садржи нешто материјалних грешака у излагању догађаја.¹³

Рашид-бегово дело пружа неколико података о међусобном упознавању Аустријанаца и Османлија. Приповедајући тако о по-

10 Aslantaş, *op. cit.* Данас постоји тројезично издање *Кратке историје*: Rašid Belgradi, *Poučna kratka historija: dodatak*, ur. H. Karčić (Sarajevo: El-Kalem – izdavački centar Rijasete islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Insitut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2018).

11 Aslantaş, *op. cit.*; О *Цевдетовој историји* в. Zeki Arıkan, „Tārīh-i Cevdet“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 49 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 75–77.

12 Новаковић, *op. cit.*, VII–VIII.

13 Маринковић, *op. cit.*, 181.

сети аустријског цара Франца I и царице Каролине Августе Земуну (1817), Рашид-бегов јунак помиње дочек који је београдски валија приредио аустријској делегацији. Помињући наводно веома скуп дочек (два златом извезена шатора са срмали штофовима, лађе с пешацима и коњаницима обученим у парадно одело са челенкама), Накил-бег помиње да је то само стога што *се беше чуло, да цар има нарочиту жељу да види церемонију и обичаје турске*.¹⁴ И није само, како Рашид-бегов приповедач сведочи, церемонији испијања кафе из драгоценог посуђа док су османски ратници демонстрирали вештину у парадним борбама, присуствовао сами царски пар; око десет хиљада становника Земуна такође је посматрало *турске обичаје и велики раскош* неколико часова.¹⁵

Уз описе наводних дубоких импресија које је на аустријску делегацију оставио османски дочек, Рашид-бег је оставио и једно карактеристично сведочанство: према информацији земунског генерала у посети Београду, у склопу размене почести, аустријски цар наводно је наредио својим министрима да се убудуће по школама предаје борба мачевима и сабљама, тврдећи како су ту Европљани примили *науку о руковању хладним оружјем*.¹⁶

Говорећи о гушењу јаничарске побуне 1826, Рашид-бегов јунак Накил је споменуо и формирање локалног одреда нове војске (која се у историографији обично назива по реформама у којима је уведена, *Nizām-i Cedīd*). Говорећи о формирању београдског одреда, Накил тако говори о томе да је задатак предавања о војним знаковима узео на себе извесни Осман, који је то научио као заробљеник у војсци Карађорђа Петровића, те да су београдски муслимани тако били први који су увежбали употребу војних знакова.¹⁷

У опису промена које је књаз Милош Обреновић уводио после Другог српског устанка, Рашид-бегов Накил је поменуо како је српски књаз наредио да се, *по европском обичају*, обзнањује време после којег се не сме ићи по вароши без фењера, те да српски пандури одржавају ред у вароши.¹⁸

Рашид-бег се дотакао и промена у изгледу града, помињући како је Јеврем Обреновић подигао велику кућу од тврдог материјала у средини вароши, на месту на коме је првобитно било муслиманско гробље, а потом и место за пазар. Да ствар буде гора, убрзо потом је и трговац Берман подигао велику кућу уз Јевремову, а књаз Милош

14 *Рашид-беја историја чудноватих догађаја*, 21.

15 *Ibid.*

16 *Ibid.*, 22.

17 *Ibid.*, 23.

18 *Ibid.*, 33.

и конак. Ово преуређивање је према тврдњи Рашид-беговој постигнуто уз коначно разрушавање гробова муслимана на том месту.¹⁹ Наводна наредба књажева да се отворе прозори на кућама како би гледали у муслиманска дворишта додатно је, према причању Накиловом, кроз нарушавање шеријатских одредби доприносила нелагодности живота муслимана, који су се због таквих разлога решавали на сеобу.²⁰

Карактеристична је примедба Акилова у којој он супротставља појам *вароши* у Османском царству и у европским државама, говорећи како османска администрација наводно погрешно употребљава овај термин. Споменувши како у европским језицима *варош* обухвата и поља око града, Акил каже да се у Османском царству овом речју *погрешно* означава као део града насељен хришћанима. Он говори да је локална османска администрација лоше протумачила ферман из 1830, шанчевима одређујући границе те *вароши* и тиме препустивши српској власти више територије него што јој наводно припада.²¹

Рашид-бег је приметио да је књаз Михаило био први који је добио чин *мушира* (*müşir*) међу хришћанима. Ова војна титула, симбол војне трансформације Османског царства, била је праћена и доделом ордења за књаза и његове пратиоце.²² Иако Рашид-бег то није приметио у свом делу, додела ордења (*nişan*) била је релативно нова појава за Османско царство, с којом се фактички започело тек 1832, по узору на европска државна знамења.²³

Рашид-бегов Накил приметио је и промене у чиновничком одевању код Срба за време књаза Михаила. Тако наводи да је књаз заменио фесове шареним капама у *облику чамца*.²⁴ И касније, приликом владавине књаза Александра Карађорђевића, Накил ће приметити да су током пријема поводом посете цара Франца Јозефа Земуну (1852) српски званичници по европском обрасцу брзо скинули фесове, што је било у супротности с османским обичајима према страним владарима, будући да се тако исказивала покорност лицу пред којим се капа скида.²⁵

19 *Ibid*, 33–34

20 *Ibid*, 34. О праксама становања у османском граду в. Александар Фотић, „Између закона и његове примене“, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. А. Фотић (Београд: СЛИО), стр. 52–60.

21 *Рашид-беја историја чудноватих догађаја*, 35.

22 *Ibid*, 48. О титули мушира в. „Müşir“ у: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 636.

23 О увођењу знамења в. „Nişan“ у *Ibid*, 694–696.

24 *Рашид-беја историја чудноватих догађаја*, 54.

25 Erten, *op. cit.*, 92.

Истовремено с тим, наводи Накил, српски књаз Александар увео је редовну војску по руском моделу.²⁶ И други радови на развоју војне индустрије налазе се код Рашид-бега: почеци градње Тополивнице на Карабурми и касније премештање у Крагујевац, довођење страних мајстора и куповина берлинских машина, као и градња топова, шишана, муниције и барутана, сви се редом помињу у Накиловом одговору.²⁷

Рашид-бегов фиктивни приповедач приметио је и да су књажеви Милош и Михаило започели с праксом слања деце из бољих кућа у војне школе у Бечу, Берлину и Лондону, те да су се ови ђаци вратили за време владе књаза Александра Карађорђевића. Додао је да је овај књаз наставио с истом праксом, али и да је део ђака послао у Цариград да би се спремали за дипломатске послове. Приметио је и да је за време истог владара подигнута и војна школа у Београду, чији су стари ђаци ишли на теренске вежбе по земљи, као и то да је основана и земљоделска школа. Ни руска донација 5.000 шишана није прошла незапажено у Рашид-беговом делу.²⁸

Говорећи о позитивним странама владе књаза Александра, Рашид-бег је навео да је српски књаз више пута водио представнике локалних муслимана на балове, а да су локални истакнути Срби организовали вечере у Топчидеру и у другим *баштама*, на које су такође виђени муслимани позивани.²⁹ Рашид-бег у једном осврту тврди како је једном приликом османска држава *допустила* српским главешинама, конзулима и официрима да о државном трошку направе у Београду бал у *европском стилу*, како би се Србија боље показала у очима европских изасланика. Споменуто је да су играни танц, полка, хоро и коло. Ово није могло бити дочекано позитивно од стране локалног муслиманског становништва, будући да су Срби макар формално били османски поданици.³⁰

Посебну забринутост код Рашид-бега изазивала је штампа, тим пре што је она била популарна на просторима северно од Саве и Дунава. Њена популарност је и у Србији постала толика, да је гашена штампарија брзо поново отварана, само под другим именом. Посебно га је бринуло то што српска штампа промовише *словенско питање* и исказује наклоност Русији.³¹ Није само српска штампа са југа Угарске била културни извоз из Аустријског царства који

26 *Рашид-бега историја чудноватих догађаја*, 54.

27 *Ibid*, 68.

28 *Ibid*.

29 *Ibid*, 74.

30 Erten, *op. cit.*, 164–165.

31 *Ibid*, 108.

је бринуо Рашид-бега. Говорећи о одласку београдског мухафиза³² Мехмед Васиф-паше 1851, Акил-бег наводи да је узрок томе била чињеница да је османска војска морално покварена од стране српске средине, да се одала одласцима у коцкарнице и механе, као и да не постоји велики страх од кажњавања будући да је аустријска граница била у непосредној близини и да се могло лако прећи.³³

Спектар тема које је Рашид-бег покрио је, како се може видети, изузетно широк. Иако је његов главни циљ био да измене у животу Београда 19. века прикаже у контексту пропасти муслиманске заједнице као најаве даље пропасти Османског царства, и иако су га највише занимали догађаји политичке историје, Рашид-бег Београђанин остаје несумњиво извор посебног значаја и за проучавање културног трансфера између Европе и Србије, пре свега самог Београда.³⁴

„Тридесет година у харему“ Мелек-хануме

Мелек-ханума (Melek Hanım) родила се 1814. у Цариграду као Марија Дежан (Maria Dejean) у француско-грчко-јерменској породици. У кратком браку с енглеским доктором Џулијусом Милингентом родила је двоје деце. Путујући по Европи, у Паризу је упознала Кибризли Мехмед Емин-пашу, за кога се удала. Ушавши тако у елитне кругове османског друштва, Мелек-ханума остала је њихов део све до 1850, када је муж прогласио развод због скандала око њене умешаности у случај убиства једног детета. Уследио је веома бурни део живота, који је кулминирао њеним коначним одласком из Цариграда у Париз 1867.³⁵

Њени мемоари под насловом *Тридесет година у харему* (*Thirty Years in the Harem*), објављени 1872, изазвали су немалу сензацију у Европи. Имајући у виду начин настанка и тематику са призвуком оријен-

32 Османски званичник са звањем мухафиза је у српској литератури познат најчешће као *београдски паша*, а територије над којима је у различитим функцијама вршио управне послове познате су у српској литератури као *Београдски пашалук*. За више в. Мирослав Павловић, *Војно-административно уређење Смедеревског санџака 1739–1788. Докторска дисертација* (Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет 2016), 136–142.

33 *Рашид бега историја чудноватих догађаја*, 74–75.

34 Може се претпоставити да су у ту сврху и бројна наводна предсказања будућих догађаја, као нпр. оно Хусејин-бега Јајића у разговору са књазом Милошем. *Ibid*, 30.

35 Irina Ćirović, “Ottoman Woman, Agency and Power: Melek Hanım in Belgrade 1847–1848”, in S. Rudić, S. Aslantaş, D. Amedoski (eds.), *Belgrade 1521–1867* (Belgrade: Institute of History, Yunus Emre Enstitüsü, 2018), 364–366.

тализма, овај рад треба читати с посебним опрезом, на шта је већ стављан нагласак у досадашњој литератури.³⁶ Вест о објављивању њених мемоара се брзо појавила и у тадашњој српској штампи, као занимљивост о жени бившег *београдског паше*.³⁷ У истој години када је објавила наставак својих мемоара посвећен животу ван Османског царства (1873), Мелек-ханума је одузела себи живот.³⁸

Мелек-ханумин тадашњи супруг, Кибризли Мехмед Емин-паша, постао је београдски мухафиз 1847. Заједно са супругом, путовала је из Истанбула, преко Варне и Дунава, све до Видина. Присећајући се ноћи проведене у дому видинског мушира Аге Хусејин-паше, Мелек-ханума је начинила карактеристичну забелешку како су супруге овог паше биле *незналице и старе*, наводно као и све жене из доба владе султана Махмуда II. Прошавши руту до Ђердапа паробродом, била је приморана да копном прође Ђердапске кланце, а онда је наставила с мужем другим паробродом до Земуна. Ту су свечано дочекани од стране аустријског команданта, који јој је приредио концерт војне банде док се договарао о нечему с њеним мужем.³⁹

Присећајући се Београда, нагласила је да у граду није било погодног места за шетњу, нити уопште зеленила, осим понеког дрвета. Исто тако, присећала се да није видела никаквог крда или стада осим свиња. О самом граду није имала много лепих речи, опомињући како је град веома лоше изграђен и како су му улице уске, прљаве и лоше поплочане, како се вода тешко набављала и какво је време било зими. Ипак, ваља приметити и да је повукла јасну разлику између Београда 1847–8. и Београда у тренутку писања овог дела, те нагласивши да је у потоњем моменту Београд другачији.⁴⁰

Опомињући како у Београду влада сегрегација између муслимана и хришћана, тврдила је како није имала друштва осим жена других османских званичника, које су биле махом *престареле* и нису имале обичај да излазе. Није стога изненађујуће, ако је веровати тврдњама Мелек-хануме, што је изненадила кнегињу Персиду Карађорђевић дочекавши је на дну степеница уместо – како је то било уобичајено за супруге заповедника београдске тврђаве – седећи на душеку. Исто тако, изненађење је било и Мелек-ханумино узвраћање посете књажевском двору, будући да посете османског мухафиза књажевском двору до тог времена нису биле део политичке

36 Irina Ćirović, "Ottoman Woman, Agency and Power: Melek Hanım in Belgrade 1847–1848", 366.

37 *Ibid.*, 365.

38 *Ibid.*

39 *Thirty Years in the Harem, or, the Autobiography of Melek Hanım Wife of H. H. Kibrizli Mehmed-Paşa* (London: Chapman and Hall, 1872), 134–137.

40 *Ibid.*, 140–141.

праксе.⁴¹ Уопште се чини да Мелек-ханума није имала много незгода са самосталним напуштањем простора у тврђави преко дана.⁴²

Мелек-ханума је успут навела да је на књажевском двору приликом овог пријема пуштана *османска химна*, будући да Османско царство није имало званичних химни до 1829. Тада је, по узору на европске државе, и Османско царство ангажовало италијанског композитора Ђузепеа Донизетија ради компоновања прве османске химне. Имајући у виду временски оквир, вероватно је да је у питању био марш *Меџидије* (*Mecidiye Mārşı*).⁴³

Мелек-ханума себи приписује централну улогу у смиривању нереда који су избили када је османски војник тешко ранио сина једног српског трговца 1848.⁴⁴ Верујући да српски демонстранти неће напасти жену, а пошто је седам дана мухафизов двор био опседнут, отишла је у кочијама у књажевски двор у Београду, где је спровела иницијалне преговоре с књазом Александром и наводно успела да га наговори да примири демонстранте у граду.⁴⁵ После смиривања протеста, Мелек-ханума је позвана од стране српске кнегиње Персиде на банкет, ритуал који се већ одомаћио у Београду.⁴⁶

Мелек-ханума оставила је и један анегдотални опис како је успела да превари османске госпође у својој пратњи да на реченом банкету пробају свињско месо и шампањац, узевши прво све сама; њене пратиље веровале су наводно да мухафизова супруга не би узела ништа што је муслиманима забрањено. Мелек-ханума је наводно за своје дипломатске заслуге од књаза Александра добила драгоцене минђуше и прстен.⁴⁷ Том епизодом уједно се и завршава њено присећање на боравак у Београду, који је по свему судећи трајао свега око два месеца.⁴⁸

Супруга мухафиза београдске тврђаве радила је и на развоју сопствене баште у граду, будући да исте према њеним речима није било.⁴⁹ Иако се овај простор сматрао за приватан, у складу с тра-

41 *Ibid*, 139.

42 Ćirović, *op. cit.*, 367.

43 Selim Deringil, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 35, No. 1 (1993), 9.

44 Ćirović, *op. cit.*, 373. Мелек-ханума наводи да је син српског трговца убијен: *Thirty Years in the Harem*, 143.

45 *Thirty Years in the Harem*, 144–147.

46 *Ibid*, 147; Ćirović, *op. cit.*, 375.

47 *Thirty Years in the Harem*, 149.

48 Kemal Çiçek, "Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 463–464.

49 О тачнијој локацији ове баште в. Ćirović, *op. cit.*, 370–372.

дицијама османског друштва, треба имати на уму и чињеницу да су у ово време баште постајале и друштвени простор, у којима су се одигравали управо и банкети у европском стилу.⁵⁰ Самим тим, иако османска башта није припадала модерном европском културном наслеђу, она јесте представљала медијум кроз који су се европски политички ритуали спроводили.

Тиме је Мелек-ханума преузела за тадашњу Србију и Београд, али и Османско царство, неуобичајену иако краткотрајну позицију жене-преговарача између двеју администрација. Несумњиво је да је томе умногоме допринело, за османски двор, њено неуобичајено порекло и васпитање. Ипак, део мемоара који се односи на Београд обимом је веома мали, иако је то за очекивати имајући у виду двомесечни хронолошки оквир њеног боравка у граду.

Путописна литература:

„Недељу дана на Дунаву“ Ахмеда Ихсана Токгоза

У изучавању османских извора жанрови који одговарају европском путопису деле се конвенционално у две групе. Први су извештаји османских дипломатских посланстава из значајних држава (*sefāretnāme*), тип извора који је посебно почео да се умножава од 18. века. Други су извештаји путника који су путовали приватно, ван оквира државне администрације (*seyāhatnāme*).⁵¹ Најпознатији овакав рад српској (а и светској) јавности јесте вероватно *Путопис (Seyāhatnāme)* Евлије-челебије из 17. века.⁵²

Нажалост, према нама познатим списковима *sefāretnama* и *seyāhatnama* постоји само једна *seyāhatnama* која се тиче означених географских и хронолошких оквира овог рада.⁵³ У питању је дело

50 О чему сведочи и Рашид-бег Београђанин (в. н. 25).

51 О овим типовима извора: Kemal Beydili, „Sefāretnāme“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, Cilt 36 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 289–294; Menderes Coşkun, „Seyahatnāme“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, Cilt 37 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 13–16.

52 О Евлијином путопису: Aleksandar Fotić, “Receptions of Evliya Çelebi’s *Seyahatname* in Serbian Historiography and Challenges of the Original Manuscript“, in V. Kursar, N. Моаџанин, K. Jurin-Starčević (eds.), *Evliya Çelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname*, (Zagreb: Srednja Evropa, 2021), 149–163.

53 Најопширнија нама позната листа се налази у: Caspar Hillebrand, “A researcher’s list and bibliography of Ottoman travel accounts to Europe (2nd edition)“, Working Papers of the BMBF Project: “Europe from the outside – Formation of Middle Eastern views on Europe from inside Europe” (Bonn: Bonn University, 2014).

Поглед на Казанску клисуру у Ђердану (*Demir Kari'da Kazan Boğazı manzarası*) из дела:
Ахмед Ихсан Токгоз, Недељу дана на Дунаву.

Ахмеда Ихсана по имену *Недељу дана на Дунаву* (*Tūna'da Bir Hafta*), штампано у његовој истанбулској штампарији 1911.⁵⁴

Ахмед Ихсан (од 1934. са презименом Токгоз, Ahmed İhsan Tokgöz) био је познати турски новинар, преводилац, штампар, издавач, политичар и спортски управник са преласка из 19. у 20. век. Рођен у Ерзуруму 1868, син књижара и рачуновође, провео је младост у Кастамону, Скадру, Цариграду и Дамаску. Радећи као преводилац с француског језика за Преводилачки биро Османског царства (*Terçüme Odası*), али и за бројне листове (упознао је османске читаоце с делима Жила Верна), постао је и оснивач једног од најдуговечнијих турских листова *Богатство знања* (*Servet-i Fünûn*). Сама чињеница да је од младости био изложен европским књижевним делима и часописима определила га је ка угледању на њих. Од 1907. започео је и политичку каријеру у младотурском *Комитету за јединство и напредак*, 1912. поставши градоначелник округа Бејоглу у Цариграду. После релативно богате и свестране каријере умро је 1942.⁵⁵

54 Ahmed İhsân, *Tūna'da Bir Hafta. Almanya dahilinde Pasave'den Karadeniz'e kadar Tuna tarihiyle icra olunan bir seyahat-ı nehriyeyi ve esna-yı seyahatte alınan resimleri muhtevîdir* (İstanbul: Ahmed İhsân ve Şürekâsi, 1327 H).

55 Ziyad Ebüzziya, "Ahmed İhsan Tokgöz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989), 94–95.

Последњи тужни знак османства на Дунаву, Адакале (*Osmanlılığın son hüznün nişanesi, Ada Kale*) из дела: Ахмед Ихсан Токгоз, Недељу дана на Дунаву.

Дело, које описује путовање возом од Минхена до Пасауа и потом седмодневну пловидбу паробродом низ скоро читави ток реке Дунав (од Пасауа до Констанце), невеликог је обима (око 60 страна). Оно што је карактеристично за ово дело у контексту јесте присуство неколицине фотографија као визуелних сведочанстава са путовања овог писца.

У делу Ахмеда Ихсана приметна интернализација оријенталистичког дискурса у овом путопису. Тако га је појава неког Бугарина или Србина на броду у фраку и шареним панталонама веома заинтриговала, као и манир његове групе која је била гласна и понашала се неуредно. Ахмед Ихсан није пропустио да нагласи да је овај манир типичан за *оријенталне народе* (*Şark ahâlisine*), који су сви једни другима налик, без великих разлика у односу на пол или националност.⁵⁶ Касније пишући о сличној теми, нашао је за сходно да напише како су ови проблеми више карактеристични за Бугаре неголи Турке на једном месту.⁵⁷ И на још једном месту се Ахмед Ихсан осврнуо на Бугаре и Србе на броду, помињући њихову прљавштину, лењост и беду.⁵⁸

⁵⁶ İhsân, *op. cit.*, 18–19.

⁵⁷ *Ibid.*, 19.

⁵⁸ *Ibid.*, 23.

Ахмед Ихсан нагласио је да је ред на пароброду постајао све гори након Беча и према Пешти, а да се чистоћа нагло погоршала на путу после Пеште и посебно после Београда. Приметио је и да је посада на броду постајала све мање марљива како се пароброд кретао ка истоку. Према његовим речима, путници – Бугари и Срби – јели су где стигну, и обично и спавали на истом месту. Елегантни салон који је био чист на почетку пловидбе био је потпуно уништен. У српским и бугарским водама, како је навео, посада брода престала је да чисти тоалете, пошто су путници толерисали велики смрад, остављајући оне којима то смета да се сами сналазе. Путописац се са носталгијом сећао речи извесног Немца који је тврдио да се прогрес једне нације мери стањем јавних тоалета, којима се првобитно смејао.⁵⁹ После проласка Ђердапа, аутор је закључио да се је стигао на прави *Оријент* (*Şark'a geldikimiz*).⁶⁰ Осврћући се после тога додуше на групу бугарских војника, Ахмед Ихсан закључује да се *нација не може унапредити за три или пет година, па чак ни за тридесет. Ето примера.*⁶¹

Ахмед Ихсан је писац који је Србију упознао само узгред, једва видевши ишта више од дунавских обала. Ипак, његов путопис остаје значајан траг о томе како је један *модерни* османски цариградски господин на кога велики утицај врше оријенталистичке идеје сопственог времена видео простор Србије.

Могући узроци малог броја релевантних извора

После читања ових трију целина, може се поставити питање зашто је тако мали број релевантних османских наративних извора, посебно када се има у виду бројност њихових европских пандана.

Може се претпоставити да је први велики узрок ниска стопа писмености у Османском царству у односу на европске државе. Иако поуздане статистике о писмености не постоје, истраживачи верују да је 1860-их стопа писмености била свега 2%, да би 1920-их била свега 10% (ове проценте треба узети само као индикаторе реда величине), с тим што је и то мало тело писмених било усмерено на Цариград.⁶² Чак и у Цариграду се до 1840-их издавало свега 11 наслова годишње у просеку.⁶³ Самим тим, тешко би било очекивати велику

59 *Ibid*, 20–21.

60 *Ibid*, 27.

61 *Ibid*, 28.

62 François Georgeon, „Lire et écrire à la fin de l'Empire ottoman: quelques remarques introductives”, *Oral et écrit dans le monde turc-ottoman*, ed. Nicolas Vatin, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 75–76 (1995), 169–179.

63 Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 170.

продукцију радова муслимана Србије, на самој периферији Османског царства, тим пре што су после догађаја 1862. највећим делом отишли у емиграцију. Уз то, из досадашњих истраживања познато да је да је релативно слабо интересовање и познавање између писаца муслиманских и немуслиманских књижевности било преовлађујуће.⁶⁴ О затворености између култура посредно сведочи и Мелек-ханума.

Што се недостатка османске путописне литературе тиче, из горенаведеног списка⁶⁵ види се да су *сефаретнаме* махом чињене у оним државама које је Османско царство сматрало за најбитније. Када је реч о *сејахатнамама*, чини се да су и путописци који нису били османски званичници највећи број дела посветили престижним европским дестинацијама (Уједињено Краљевство, Француска, Аустрија, немачки градови) или ваневропским областима насељеним муслиманима. Прегледом већ помињане листе чини се и да су путници у престижније европске крајеве махом бирали да путују морем, што је подразумевало заобилажење српске државе, чији је једини пловни пут био оптерећен ђердапским кланцима.

Закључак

Османска наративна грађа која може послужити за оцену културног трансфера на релацији *Европа – Србија* релативно је скромна по броју дела и њиховом обиму. И у тим делима теме везане за културни трансфер само су успут помињане, док је главна тема везана или за политичке догађаје или за приватни живот аутора. Узрок малог броја корисних информација треба вероватно потражити у општем нивоу писмености на османској периферији, али и у чињеници да је интересовање за културну интеракцију између припадника заједнице муслимана у Србији и православних Срба било на незавидном нивоу.

Ипак, овим радом покушали смо да представимо да османска грађа, у одређеној мери, може да допринесе бољем разумевању културних трансфера, због специфичних односа Османског царства и Србије, као и карактеристичног положаја муслиманске заједнице (макар до догађаја из 1862) и специфичности аутора османских наративних извора о Србији 19. века. У том смислу посебно је Рашид-бег Београђанин битан као сведок многих локалних феномена београдске средине, имајући у виду обим и садржај његовог дела.

Не треба мислити ни да је овим радовима дефинитивно исцрпљен фонд османске наративне грађе релевантне за ову тему: овај

64 Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th – 20th centuries)?" , *Middle Eastern Literatures*, Vol. 6, No. 1 (2003), 53–54.

65 *Ibid*, 39.

рад представља тек тренутни пресек знања о османском наративном фонду који се односи на питања културних трансфера између Европе и Србије у 19. веку. Такав фонд у будућим истраживањима може потенцијално бити знатно проширен.

Библиографија (по абecedном реду)

- Ankan, Zeki, „Târîh-i Cevdet“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 49 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 75–77.
- Aslantaş, Selim, *Belgradi Rasid*, <https://ottomanhistorians.uchicago.edu/tr/historian/belgradi-rasid> (приступљено 25.12.2022).
- Belgradi, Rašid, *Poučna kratka historija: dodatak*, ur. H. Karčić (Sarajevo: El-Kalem – izdavački centar Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2018).
- Beydili, Kemal, „Sefâretnâme“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 289–294.
- Çiçek, Kemal, „Mehmed Emin Paşa, Kıbrıslı“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 463–464.
- Ćirović, Irina, “Ottoman Woman, Agency and Power: Melek Hanım in Belgrade 1847–1848“, *Belgrade 1521–1867*, eds. S. Rudić, S. Aslantaş, D. Amedoski (Belgrade: The Institute of History, Yunus Emre Enstitüsü, 2018), 363–383.
- Coşkun, Menderes, „Seyahatnâme“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 37 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 13–16.
- Deringil, Selim, “The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908“, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 35, No. 1 (1993), 3–29.
- Ebüzziya, Ziyad, “Ahmed İhsan Tokgöz“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2 (İstanbul, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989), 94–95.
- Erten, Fatma, *Vaq’-a-i Hayretnüma. Belgradi Râsid Paşa (Yüksek Lisans Tezi)*, (İstanbul: T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1991).
- Espagne, Michel, “La notion de transfert culturel”, *Revue Sciences/Lettres* 1 (2013), RL: <http://journals.openedition.org/rsl/219> (приступљено 25.12.2022)
- Фотић, Александар, „Између закона и његове примене“, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. А. Фотић (Београд: CLIO), стр. 27–71.
- Fotić, Aleksandar, “Receptions of Evliya Çelebi’s *Seyahatname* in Serbian Historiography and Challenges of the Original Manuscript“, in V. Kursar, N. Močanin, K. Jurin-Starčević (eds.), *Evliya Çelebi in the Borderlands: New Insights and Novel Approaches to the Seyahatname* (Zagreb: Srednja Evropa, 2021), 149–163.
- Georgeon, François, “Lire et écrire à la fin de l’Empire ottoman: quelques remarques introductives”, *Oral et écrit dans le monde turc-ottoman*, ed. Nicolas Vatin, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 75–76 (1995), 169–179.
- Hillebrand, Caspar, “A researcher’s list and bibliography of Ottoman travel accounts to Europe (2nd edition)“, Working Papers of the BMBF Project: “Europe from

- the outside – Formation of Middle Eastern views on Europe from inside Europe” (Bonn: Bonn University, 2014).
- İhsân, Ahmed, *Tûna'da Bir Hafta. Almanya dahilinde Pasave'den Karadeniz'e kadar Tuna tarikiyle icra olunan bir seyahat-ı nehriyeyi ve esna-yı seyahatte alınan resimleri muhtevîdir* (İstanbul: Ahmed İhsân ve Şüre-kâsi, 1327 H).
- Khater, Akram Fouad, *Sources in the History of the Modern Middle East* (Boston: Wadsworth, 2011).
- “Müşir“, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 636.
- Маринковић, Маријана, „Србија прве половине XIX века у Историји чудноватих догађаја у Београду и Србији Рашида Београђанина и Мемоару Ибрахима Мансур-ефендије“, *Зборник Матице српске за историју*, No. 61–62 (2000), 179–186.
- “Nişan“, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 694–696.
- Павловић, Мирослав, *Војно-административно уређење Смедеревског санџака 1739–1788*, докторска дисертација (Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет 2016).
- Quataert, Donald, *The Ottoman Empire 1700–1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији. Књига прва*, прев. Д. С. Чохацић (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1894).
- Savić, Bojana D., *Could Have, Would Have, Should Have: Belgradi Raşid and the Rhetoric of Disillusionment and Resentment in his History of Strange Events* (Budapest: Central European University, Department of History, 2011).
- Strauss, Johann, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th – 20th centuries)?“, *Middle Eastern Literatures*, Vol. 6, No. 1 (2003), 39–76.
- Thirty Years in the Harem, or, the Autobiography of Melek Hanum Wife of H. H. Kibrizli Mehmet-Paşa* (London: Chapman and Hall, 1872).

Srboľjub D. Peović,

Institute for European Studies, Belgrade

Authors from the Ottoman Empire on Serbia during the 19th Century

Abstract: When studying cultural transfer between Europe and Serbia during “the Long Nineteenth Century”, the consulted historical sources were usually of European provenance. The transfer was traditionally explored exclusively through such sources. Leaving aside sources of Ottoman provenance leads us to the question of whether these sources could be potentially used to expand the body of information available to researchers. In this paper, I have analysed three Ottoman narrative sources identified as potentially useful in this regard. By showing specific examples of cultural transfer, I intend to demonstrate whether or not these sources hold value for further research on the cultural transfer in question. My findings indicate that the sources might hold some useful (if limited) information for cultural transfer research.

Keywords: *cultural transfer, Belgradi Raşid, Melek Hanum, Ahmet İhsan, Ottoman Empire, Serbia*